

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.57>

O NIEKTÓRYCH DETERMINANTACH, KTÓRE SPOWODOWAŁY NISKI POZIOM EDUKACJI I NAUKI W UKRAINIE W CZASIE WOJNY

Oleksandr Kolb

*doktor nauk prawnych, profesor, Zasłużony Prawnik Ukrainy,
przewodniczący Grupy Roboczej wolontariuszy Stowarzyszenia społecznego „Związek Osób
Niepełnosprawnych Czarnobyla Wołynia” Ogólnoukraińskiej Organizacji Społecznej Osób
Niepełnosprawnych „Związek Czarnobyl Ukrainy” (Łuck, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-1792-4739
lesya5@meta.ua*

Adnotacja. W artykule na podstawie analizy aktów normatywnych i prawnych regulujących dziedzinę edukacji i nauki w Ukrainie zidentyfikowano główne problemy determinujące niski poziom działalności naukowej i edukacyjnej. W szczególności w art. 59 Ustawy Ukrainy „O szkolnictwie wyższym” są wyraźnie określone gwarancje prawne realizacji przez pracowników naukowo-pedagogicznych ich praw i obowiązków, co jest bardzo ważne w kontekście tych problemów, które wygenerowało zarządzenie Ministerstwa Edukacji i Nauki Ukrainy z dnia 16.02.2022 nr 186 „W sprawie zatwierdzenia zalecanej listy rodzajów pracy dydaktycznej, metodycznej, naukowej i organizacyjnej dla pracowników naukowo-pedagogicznych” oraz praktyka jego wykonywania kierownikom uniwersytetów. Tak więc w ww. zarządzeniu wprowadzono takie obowiązki pracowników naukowo-pedagogicznych, które nie są przewidziane na poziomie legislacyjnym, a mianowicie – w zakresie: a) organizowania i prowadzenia środków oraz prac związanych z doradztwem zawodowym; b) organizowania i prowadzenia zajęć kulturalno-twórczych, sportowych itp. dla studentów w godzinach pozalekcyjnych, przy czym dla tych ostatnich jest to prawo, a nie obowiązek.

Słowa kluczowe: determinanty, dziedzina edukacji i nauki, czas wojny, zapewnienie legislacyjne, pracownicy naukowo-dydaktyczni, status prawny, gwarancje prawne.

ABOUT SOME DETERMINANTS THAT LED TO THE LOW LEVEL OF EDUCATION AND SCIENCE IN UKRAINE DURING THE WAR

Kolb Oleksandr

*Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Working Group of Volunteers
of the NGO “Union of Disabled People of Chornobyl Volyn” of the All-Ukrainian Public Organization
of the Disabled “Chernobyl Union of Ukraine” (Lutsk, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1792-4739
lesya5@meta.ua*

Abstract. In the article, based on the analysis of legal acts that regulate the sphere of education and science in Ukraine, the main problems that determine the low level of scientific and educational activity are identified. In particular, Art. 59 of the Act “On Higher Education” clearly defines the legal guarantees of the implementation of their rights and obligations by scientific and pedagogical employees, which is quite important in the context of problems caused by the ordinance of the Ministry of National Education of February 16, 2022 No. 186 “On the approval of the recommended list of types of didactic work, methodological, scientific and organizational for research and teaching staff” and the practice of its implementation by heads of universities.

Key words: determinants, the field of education and science, wartime, legislative support, scientific and pedagogical workers, Legal Status, legal guarantees.

ПРО ДЕЯКІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ОБУМОВИЛИ НИЗЬКИЙ РІВЕНЬ ОСВІТИ І НАУКИ В УКРАЇНІ У ВОЄННИЙ ЧАС

Олександр Колб

*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
голова робочої групи волонтерів ГО «Союз інвалідів Чорнобиля
Волині» Всеукраїнської громадської організації інвалідів
«Союз Чорнобиль України» (Луцьк, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1792-4739
lesya5@meta.ua*

Анотація. В статті, на підставі аналізу нормативно-правових актів, які регулюють сферу освіти і науки в Україні, визначені основні проблеми, що детермінують низький рівень науково-освітньої діяльності. Зокрема, у ст. 59 ЗУ

«Про вищу освіту» чітко визначені правові гарантії реалізації науково-педагогічними працівниками своїх прав і обов'язків, що досить важливо в контексті тих проблем, які породив наказ МОН України від 16.02.2022 № 186 «Про затвердження рекомендованого переліку видів навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи для науково-педагогічних працівників» та практика його виконання керівникам ВНЗ. Так, у цьому підзаконному акті введені ті обов'язки для НПП, які не передбачені на законодавчому рівні, а саме – щодо: а) організації та проведення заходів і роботи з профорієнтації; б) організації та проведення культурно-мистецької, спортивної та т. п. заходів для студентів у позанавчальний час, при тому, що для останніх це є правом, а не обов'язком.

Ключові слова: детермінанти, сфера освіти і науки, воєнний час, законодавче забезпечення, науково-педагогічні працівники, правовий статус, правові гарантії.

Вступ. Відкрита війна Російської Федерації (РФ) проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 року і триває по теперішній час, обумовила по іншому оцінити стан і рівень науково-освітнього процесу в нашій державі, враховуючи безпосередній вплив зазначеної сфери діяльності на забезпечення її обороноздатності та, в цілому, національної безпеки (Луценко, 2019: 84–96).

Додатковим аргументом з цього приводу виступає й той юридичний факт, що пов'язаний з рішенням Парламенту Європейського Союзу (ЄС) про прийняття України кандидатом на вступ у зазначене суспільно-політичне міжнародне об'єднання (Укрінформ, 2022).

При цьому, як у першому, так і в другому випадках основним критерієм оцінки готовності нашої держави до участі у таких союзах є рівень дотримання та правової охорони прав людини і громадянина, а також реалізація у своїй діяльності у повному обсязі положень принципу верховенства права (Дудоров, 2017: 129–140).

Більш того, одним із дієвих елементів зазначеного правового механізму та гарантією забезпечення на практиці вказаного вище принципу виступають рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), які є обов'язковими й для України (Донецький Меморіал, 2011: 55).

Основний текст. Якщо з означеної вище позиції підійти до з'ясування змісту науково-педагогічної діяльності в нашій державі, то на порядок денний виходять ряд питань, що стосуються проблем дотримання правового статусу учасників даного процесу, які у свою чергу, знижують їх потенційні можливості у забезпеченні національної безпеки у воєнний час. Зокрема, всупереч закріпленому у Законі України «Про вищу освіту» гарантіям реалізації науково-педагогічними працівниками (НПП) своїх прав і обов'язків, центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки (на сьогодні – це Міністерство освіти і науки (МОН) України) з часів незалежності (1991 р.) по теперішній час постійно їх не дотримуються та «провокує» керівництво закладів вищої освіти до неправомірних дій. А, це, як показує практика, «бумерангом» відображається на творчій активності НПП, а, в кінцевому підсумку, на рівень національної та воєнної безпеки України, враховуючи, що більшість рекомендованих МОН України видів робіт ніякого відношення до науково-дослідної діяльності не має, але в структурі посадових обов'язків цих осіб складає більше 50 % (наприклад, проведення профорієнтаційної роботи) (Міністерство освіти та науки, 2022).

Отже, в наявності складна прикладна проблема, вирішення якої й має стати предметом наукових розробок у сучасних воєнних умовах України.

Як свідчить аналіз наукової літератури, питаннями запобігання правопорушенням у сфері освіти і науки України займаються такі учені, як: А. М. Бабенко, М. Б. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, Б. М. Головкін, О. М. Джу́жа, О. О. Дудоров, М. В. Карчевський, О. О. Кваша, І. М. Копотун, Є. С. Назимко, Є. О. Письменний, П. Л. Фріс та ін.

Поряд з цим, досі на доктринальному рівні питання щодо детермінант, які обумовлюють низький рівень освіти і науки в Україні у воєнний час, комплексного і систематичного характеру при проведенні наукових досліджень не набули, що й стало вирішальним при виборі теми цієї статті.

Виходячи з цього її метою стало з'ясування змісту та впливу науково-педагогічної діяльності в Україні в умовах війни з РФ на стан воєнної і національної безпеки, в цілому, а *головним завданням* – розробка науково обґрунтованих заходів, спрямованих на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінант, які негативним чином впливають на ефективність наукового супроводу військових технологій та озброєнь у зв'язку з низьким рівнем організації науково-педагогічного процесу в нашій державі, враховуючи їх діалектичний взаємозв'язок поміж собою (Головкін, 2020: 280).

Результати дослідження та їх обговорення. Відповідно до положень п. 1 ст. 92 Конституції України, правовий статус фізичної особи визначається виключно на підставі закону.

Саме з цих міркувань у ст. 57 Закону України «Про вищу освіту» закріплені права науково-педагогічних працівників, а в ст. 58 – їх обов'язки. При цьому варто звернути увагу на той факт, що перелік прав НПП, мова про які ведеться у даному законодавчому акті, є не вичерпним, позаяк, поряд з так званими «професійними» правами, ці суб'єкти навчально-педагогічного процесу мають й інші права, які закріплені в Конституції України та відповідних законах (наприклад, з питань, що стосуються пенсійного та іншого соціального забезпечення, трудового законодавства, надання відпусток, т. ін.).

Більш того, у ст. 59 Закону України «Про вищу освіту» чітко визначені й правові гарантії реалізації НПП своїх прав і обов'язків, що досить важливо у контексті тих проблем, які породив, зокрема, вищезгаданий наказ МОН України від 16.02.2022 № 186 та практика його виконання керівникам ВНЗ (Міністерство освіти та науки, 2022). Зокрема, у цьому підзаконному акті введені ті обов'язки для НПП, які не передбачені на законодавчому рівні, а саме – щодо:

а) організації та проведення заходів і роботи з профорієнтації (п. 5 розділу «Організаційна робота»);
 б) організації та проведення культурно-мистецької, спортивної та т. п. заходів для студентів у позанавчальний час (п. 2 р. «Організаційна робота»), при тому, що для останніх це є правом, а не обов'язком (ст. 62 Закону України «Про вищу освіту»).

З іншого боку, вказаний вид робіт так відображає радянські підходи які на рівні установи сьогодні заперечуються і не дозволяються.

Цікавим, у контексті досліджуваної у даній статті проблематики, є й інший факт – із 20 видів рекомендованих МОН України видів робіт для НПП тільки 3 присвячені науковій діяльності (Міністерство освіти та науки, 2022).

Звичайно, що при такому співвідношенні наукової та педагогічної діяльності, у якій першій відводиться лише 15 %, годі говорити про якісь серйозні доктринальні розробки у сфері національної та воєнної безпеки України, враховуючи, що для реалізації зазначених видів робіт НПП щотижневе навантаження складає тільки 36 годин (ст. 56 Закону України «Про вищу освіту»).

Як показали результати вивчення змісту науково-педагогічної діяльності, не сприяють підвищенню рівня творчої (доктринальної) активності НПП й непередбачені на законодавчому рівні обов'язки, які вводять для них керівники ВНЗ, як от:

- 1) публікації в науково-метричних виданнях, типу “SCOPUS” тощо;
- 2) одноособові статті у фахових виданнях;
- 3) участь у державних науково-дослідних програмах;
- 4) «заробляння» різноманітним чином коштів для спецфонду ВНЗ та ін.

Здавалось би, у цьому немає нічого суспільно небезпечного.

Проте, на практиці це приводить до іншого – зовсім неочікуваного наслідку, який детермінується (спричинюється та обумовлюється) (Кваша, 2017: 333–340) неправомірними діями керівників ВНЗ та МОН України, а саме:

1. Такі підходи грубо порушують конституційний принцип законності, відповідно до якого всі органи державної влади (у даному випадку – МОН України) та їх посадові особи (керівники ВНЗ) зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Основного закону), а також не порушувати конституційні права і свободи людини та громадянина (ст. 40 Кримінального кодексу (КК) України).

2. Зазначені волонтаристські (суб'єктивні рішення без урахування об'єктивних умов) (Булико, 2010: 125) та нігілістичні (заперечення норм права) (Булико, 2010: 390) діяння підвищують рівень корупції та інших кримінальних правопорушень (зловживання владою або службовим положенням (ст. 364 КК), зловживання повноваженнями, особами, які надають публічні послуги підроблення (ст. 366 КК) та ін.).

3. Вказана популістська (бо, так вимагає Захід (Рада Європи, Європейський Союз, ООН, та ін.)) діяльність (позиція, яка ґрунтується на обіцянках) (Булико, 2010: 458) немає нічого спільного із змістом принципу верховенства права, що є пріоритетним у цивілізованих державах (Загинеї-Заболотенко, 2020: 67–80). При цьому, як вірно з цього приводу зробив висновок С. Головатий, в Україні чомусь зазначений принцип зведений до принципу верховенства закону, мова про який ведеться в ст. 8 Конституції України (Головатий, 2011: 70).

У той самий час, принцип верховенства права не тільки включає у себе всі елементи принципу законності, але й визнає природні права людини і громадянина пріоритетними перед тими, які встановлює на законодавчому рівні держава (Дудоров, 2017: 183–184).

4. Безпідставне розширення своїх повноважень центральним органом виконавчої влади та керівниками ВНЗ, якщо ситуація з означених вище питань не зміниться та не зупинить порушення у сьогоднішній Конституційних прав і свобод НПП, може привести до того, що ті 7 вимог, які поставив ЄС для вступу України у даний Союз (Укрінформ, 2022), «переростуть» у 7 «променів сонця», тобто розширяться в геометричній прогресії, позаяк у ЄС первинними є права людини, а вторинними – держави.

Більш того, у всіх членах-державих даного союзу за всі визначені для НПП види робіт держава (а, від їх імені – ВНЗ) в обов'язковому порядку вводять чіткі та гарантовані розміри грошових виплат (для тих науково-педагогічних працівників, які опублікували свої праці будь-де).

Поряд з цим, в Україні й досі (після 2014 р., з часу проведення процесу так званої «декомунізації») НПП видають всі види наукових праць, включаючи й у “SCOPUS” за свої кошти, тобто практика безоплатного виконання цими суб'єктами додаткових видів робіт (як от тих, що передбачені в розділі «Організаційна робота» наказу МОН України від 16.02.2022 № 186 (Міністерство освіти та науки, 2022)) продовжує бути пріоритетною у діяльності ВНЗ.

Без сумніву, ВНЗ вправі удосконалювати змістовні елементи науково-педагогічної діяльності, але при цьому має дотримуватись в обов'язковому порядку приписів і вимог тих законодавчих актів (і не тільки!), які стосуються правового статусу НПП. На сьогодні – це аксіома, бо при інших підходах ні ЄС, ні інші цивілізовані держави та суспільно-політичні об'єднання не захочуть з Україною мати жодних справ, позаяк на сьогодні така діяльність є не тільки протиправною, (порушує конституційні права і свободи людини та громадянина), але й аморальною позаяк не співпадає з формою (закріпленим у законі правовим статусом НПП) та змістом науково-практичної діяльності (безпідставним його розширенням на рівні підзаконних нормативно-правових актів, які видають на місцях керівники ВНЗ).

Більш того, аморальність зазначеної практики у ВНЗ у сьогоденні полягає ще й у тому, що, замість того, щоб змінити у воєнний час співвідношення педагогічної та наукової діяльності (хоча б, у межах 50×50), керівники цих закладів й надалі дотримуються тих формальних вимог та оціночних (у формі звітів) показників, які їм доводяться МОН України.

Саме тому, якщо лише поверхнево поглянути на їх змістовну спрямованість, то у зв'язку з цим виникає ряд логічних питань, а саме:

1. Чим займаються створені у кожному ВНЗ підрозділи профорієнтації, приймальної комісії, ліцензування та акредитації тощо, коли на НПП керівники закладів покладали фактично їх обов'язки?

Як видається, найкращою презентацією ВНЗ є його рівень послуг, які надаються студентам.

2. Чому організацією та безпосередньою міжнародною співпрацею займаються НПП, а не МОН України та відповідні підрозділи ВНЗ, які пропонували б науково-педагогічним працівникам різноманітні варіанти їх участі у міжнародних грантах, проектах тощо, а, не навпаки, коли кожен НПП зобов'язаний шукати собі таку роботу?

Від цього, без сумніву, виграла б не тільки держава, але й конкретний ВНЗ.

3. Чому МОН України та керівники ВНЗ не залучають НПП до реалізації державних програм з освітньої та науково-технічної діяльності, а вимагають це робити останнім за власною ініціативою?

4. Чому досі відповідні категорії корупціонерів «заробляють» на НПП, пришвидшуючи (бо щорічно слід мати такі показники) процеси опублікування їх праць у такому науково-методичному виданні, як «SCOPUS»?

При цьому слід зазначити, що особливо «вразливими» у віктимологічному аспекті стають ті НПП, які хочуть отримати вчені звання (старшого дослідника, доцента чи професора), позаяк за «терміновість» включення їх в авторський колектив вони ще й доплачують різноманітним «заробітчанами» у сфері освіти і науки.

Все це, як показує практика, є відомим як державним чиновникам МОН України та правоохоронним органам, так і відповідним структурам ЄС, які, без сумніву, на це будуть реагувати не профілактичними та іншими тактичними запобіжними заходами (Бабенко, 2021: 14–22), а прямою відмовою щодо прийняття України у вказаний Союз, звичайно з урахуванням при цьому інших системних критеріїв, в основі яких лежать право людини і громадянина та принцип верховенства права.

Наочним прикладом такого реагування можна назвати рішення ЄСПЛ по Україні, де наша держава знаходиться у першій п'ятирічці тих Європейських країн, громадяни яких шукають справедливості саме у зазначеному Суді, а не в своїй державі (Кириченко, 2015: 272–275).

Висновок. Таким чином, проведений аналіз змісту нормативно-правових актів у сфері освіти і науки України та практики забезпечення правового статусу НПП дозволяють констатувати, що при існуючому в нашій державі науково-педагогічному процесі у ВНЗ, ми не зможемо у найближчому майбутньому підвищити рівень ефективності наукових розробок з питань обороноздатності та блокувати, нейтралізувати, усунути тощо дію тих детермінант, які негативно впливають на професійно-мотиваційну складову діяльність науково-педагогічних працівників.

Саме з цих міркувань, означена у цій науковій статті прикладна проблематика має стати предметом окремих монографічних та інших комплексних доктринальних розробок у сьогоденні, з урахуванням воєнного стану та його завдань в Україні.

Список використаних джерел:

1. Бабенко А. М. Тактико-психологічні, кримінально-процесуальні, адміністративно-правові та оперативні-розшукові заходи профілактики і запобігання кримінальним правопорушенням. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 1. С. 14–22.
2. Булько А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тыс. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва : Мартин, 2010. 704 с.
3. Головатий С. Коментар документа Венеціанської комісії «Доповідь про правосуддя». Доповідь про правосуддя: ухвалено Венеціанською комісією на її 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25–26 березня 2011 року). Страсбург – Київ : Доповідь про правосуддя, 2011. С. 28–70.
4. Головкін Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
5. Дудоров О. О., Мазур М. В. Реалізація принципу верховенства права при застосуванні закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2017. № 5. С. 129–140.
6. Європарламент підтримав падання Україні статусу кандидата в ЄС. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3513314-evroparlament-pidtrimav-nadanna-ukraini-statusu-kandidata-v-es.html>
7. Загней-Заболотенко З. А. Визначеність та невизначеність кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. № 2. С. 67–80.
8. Кваша О. О. Значення філософської категорії причинності у кримінально-правових дослідженнях: традиції та сучасність. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 333–340.
9. Кириченко В. Є. Кримінально-виконавча система України – реформи заради реформ. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 листопада 2015 року). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 272–275.
10. Луценко Ю. В. Доктринальні положення кримінально-правової політики держави у сфері забезпечення воєнної безпеки України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2019. Вип. 138. С. 84–96.
11. Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Донецьк : Донецький Меморіал, 2011. 55 с.

12. Про затвердження рекомендованого переліку видів навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи для науково-педагогічних працівників: *наказ МОН України від 16.02.2022 № 186*. URL: <https://mon.gov.ua>

References:

1. Babenko, A. M. (2021). Taktyko-psykholohichni, kryminalno-protseesualni, administratyvno-pravovi ta operatyvno-rozshukovi zakhody profilaktyky i zapobihannia kryminalnym pravoporushenniam. [Tactical-psychological, criminal-procedural, administrative-legal and operational-search measures for the prevention and prevention of criminal offenses]. *Pivdenoukrainskyi pravnychiy chasopys*. № 1. Pp. 14–22. [in Ukrainian]
2. Bulyko, A. N. (2010). Bolshoi slovar inostrannykh slov. [Large dictionary of foreign words]. 35 tys. Yzd. 3-e, yspr., pererab. Moskva : Martyn. 704 p. [in Russian]
3. Dudorov, O. O., Mazur, M. V. (2017). Realizatsiia pryntsypu verkhovenstva prava pry zastosuvanni zakonu pro kryminalnu vidpovidalnist: postanovka problemy, mizhnarodnyi i zarubizhnyi dosvid. [Implementation of the principle of the rule of law in the application of the law on criminal liability: problem statement, international and foreign experience]. *Yurydychnyi elektronnyi naukovyi zhurnal*. № 5. Pp. 129–140. [in Ukrainian]
4. Holovatyi, S. (2011). Komentar dokumenta Venetsianskoi komisii “Dopovid pro pravosuddia”. Dopovid pro pravosuddia. [Commentary on the document of the Venice Commission “Report on justice”. Report on justice]: ukhvaleno Venetsianskoiu komisiieiu na yii 86-mu plenarnomu zasidanni (m. Venetsiia, 25–26 bereznia 2011 roku). Strasburh – Kyiv : Dopovid pro pravosuddia. Pp. 28–70. [in Ukrainian]
5. Holovkin, B. M. (2020). Pro determinatsiiu zlochynnosti. [On the determination of crime]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 1. Pp. 274–280. [in Ukrainian]
6. Kvasha, O. O. (2017). Znachennia filosofskoi katehorii prychnynosti u kryminalno-pravovykh doslidzhenniakh. [The importance of the philosophical category of causality in criminal legal studies]: tradytsii ta suchasnist. *Pravova derzhava*. Vyp. 28. Pp. 333–340. [in Ukrainian]
7. Kyrychenko, V. Ye. (2015). Kryminalno-vykonavcha systema Ukrainy – reformy zarady reform. [Criminal and executive system of Ukraine – reforms for the sake of reforms]. *Kryminalno-vykonavcha polityka Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu: rozvytok ta intehtatsiia* : zb. Materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 22 lystopada 2015 roku). Kyiv : In-t krym.-vykon. Sluzhby. Pp. 272–275. [in Ukrainian]
8. Lutsenko, Yu. V. (2019). Doktrynalni polozhennia kryminalno-pravovoi polityky derzhavy u sferi zabezpechennia voiennoi bezpeky Ukrainy. [Doctrinal provisions of the criminal law policy of the state in the sphere of ensuring military security of Ukraine]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Vyp. 138. Pp. 84–96. [in Ukrainian]
9. Ohliad rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (2011). [Review of decisions of the European Court of Human Rights (2011)]. Donetsk : Donetskyi Memorial,. 55 p. [in Ukrainian]
10. Pro zatverdzhennia rekomendovanoho pereliku vydiv navchalnoi, metodychnoi, naukovoi ta orhanizatsiinoi roboty dlia naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv (2022). [On the approval of the recommended list of types of educational, methodical, scientific and organizational work for scientific and pedagogical workers] : *nakaz MON Ukrainy vid 16.02. № 186*. Retrieved from: <https://mon.gov.ua> [in Ukrainian]
11. Yevroparlament pidtrymav nadannia Ukraini statusu kandydata v YeS [The European Parliament supported granting Ukraine the status of a candidate for the EU]. *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3513314-evroparlament-pidtrimav-nadanna-ukraini-statusu-kandidata-v-es.html> [in Ukrainian]
12. Zagynai-Zabolotenko, Z. A. (2020). Vyznachenist ta nevyznachenist kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy. [Certainty and uncertainty of the criminal legislation of Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. № 2. Pp. 67–80. [in Ukrainian]